

Blažek, Jiří

Stupňovací spojení v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1962, vol. 11, iss. A10, pp. [39]-55

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100196>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JIRÍ BLAŽEK

STUPŇOVACÍ SPOJENÍ V ČEŠTINĚ

Stupňovací spojení tvoří v češtině jeden z typů souřadného spojení, ať je to spojení vět v souvětí, nebo spojení členské. Tento typ se vyznačuje nejen velkým bohatstvím a stylistickou diferenciací výrazových prostředků, ale i významovými odstíny základního gradačního vztahu mezi členy nebo větami. Ve slovanských jazycích s výjimkou češtiny a slovenštiny se stupňovacímu spojení nevěnuje žádoucí pozornost. Ruské a polské gramatiky vůbec nerozlišují stupňovací spojení jako samostatný typ, nýbrž zařazují některé jeho výrazové prostředky ke spojení slučovacímu. V ruštině jsou takto klasifikovány např. dvojité spojky *ne tolko — no i, ne tolko — no daže, ne tolko — no takže*. Je proto nutné zpracovat stupňovací spojení i v ostatních slovanských jazycích, a tak vytvořit základ pro práci srovnávací.

Stupňovací spojení tvoří v češtině samostatný typ souřadného spojení po stránce významové i formální. Po formální stránce se sice stýká se spojením slučovacím (k společným prostředkům patří slučovací spojka *a*, v členském spojení i částice *i*) nebo se spojením odporovacím (společně jsou spojky *ale, nýbrž*), avšak má i své vlastní charakteristické prostředky: spojky *ba, ano*; dvojité spojky *nejen — ale i, nejen — nýbrž i*; příslovce *nadto, ještě*, samostatně nebo ve spojení se spojkou *a, aj*.

Můžeme-li ve stupňovacím spojení vyjádřit významový vztah členů nebo vět vztahem „platí A, a nadto platí /i/ B“, shoduje se se slučovacím v tom, že platí (event. neplatí) bez výhrad a omezení obě části. Např. *Naštěstí jsem hrál tehdy velmi slušně na klavír, i housle a čelo jsem ovládal, ba i na klarinet jsem dovedl zapískat* Řezáč. *Netušila smysl jeho přítomnosti, ba ani o ní nevěděla* Konrád. Naopak významový typ stupňovacího spojení, v němž jsou věty nebo členy spojeny vztahem „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ nebo „neplatí A, nýbrž platí B“, má se spojením odporovacím společné popření první části. Např. *Byl rád, že v té příčině jeho přítel nejen mu neodporoval, nýbrž sám uznává výhod, ochotně na jeho úmysly přistoupil* Klostermann. V obou případech, které výrazně zastupují dva základní typy stupňovacího spojení, se však spojení členů nebo vět odlišuje od slučovacího nebo odporovacího společným gradačním vztahem: druhý z členů nebo vět spojení se podává jako závažnější. Jsou tedy nejen po stránce významové, ale i po stránce formální předpoklady pro pojetí stupňovacího spojení jako samostatného souřadného typu.

Stupňovací spojení se však za samostatný typ vždy nepovažovalo. K slučovacímu souvětí přiřazuje stupňovací souvětí V. Zikmund¹ a J. Gebauer.² Fr. Trávníček zahrnuje stupňovací spojení (členské i větné) do spojení odporovacího.³ Havránková a Jedličková Česká mluvnice uvádí stupňovací souvětí jako samostatný typ souřadného souvětí vedle slučovacího, odporovacího, vylučovacího, důsledkového a příčinného.⁴

Z našich syntaktiků věnoval gradačnímu spojení velkou pozornost V. Šmilauer. Vymezil toto spojení po stránce sémantické, méně již po stránce syntaktické vztahů. Jeho pojetí je velmi široké. Stupňovací spojení rozděluje na „vlastní stupňování (vážné, ba starostlivé)“ a „zesílení příkladem nebo připojením obecnější představy (biblické texty slovanské, zejména staročeské)“.

K těmto dvěma typům přiřazuje ještě zesilující vytčení („zdůraznění větných členů stupňovacími příslovci“)⁵. F. Kopečný provádí základní vymezení z hlediska významového. Otázkou syntaktických vztahů řeší až na druhém místě; u jednotlivých typů poznamenává, je-li spojení členů nebo vět koordinační nebo nekoordinační.⁶ V současné době věnoval stupňovacímu souvětí pozornost J. Bauer, který vymezil stupňovací souvětí jako samostatný typ souřadného souvětí a stanovil jeho základní významové typy.⁷ Přitom se mohl opřít o historický vývoj, neboť zpracoval stupňovací souvětí i ve staré češtině, kde se zformovalo jako samostatný typ ve 14. a 15. století a ustálo v 16. století.⁸

Při zachycení stupňovacího spojení se snažím o jeho jasné vymezení jak z hlediska syntaktických vztahů, tak i z hlediska sémantického. Stupňovací vztah je jedním z koordinačních vztahů. Při tomto pojetí mohu ze stupňovacího spojení vyloučit různé druhy vytčení, které se často do stupňovacího spojení zařazují: 1) Vytčení samostatného větného členu částicí *i*, *ani* nebo vytýkácími příslovci *zejména*, *zvláště*, *hlavně*, *dokonce* *|i|*, např. *Když prve vystoupil z auta a rozhlédl se po svěhovské zahradě, pocítil dokonce něco jako štěstí* Brezovský. 2) Vytčení dodatkově připojeného zpřesňujícího větného členu, který blíže určuje význam členu základního. Zpřesňující větný člen může být vytčen částicí *i*, *ani*; výrazy *dokonce i (ani)*, *ba i (ani)*; vytýkácími příslovci *zejména*, *zvláště*, *hlavně*, *především*; výrazy *|a| nejméně*, *|a| nejvíce* aj. Např. *Ten proces vidíme takřka u všech členů této generace, dokonce i u literátů* Nejedlý. 3) Vytčení dodatkově připojeného rozvíjejícího větného členu výrazy *|a| k tomu*, *|a| ke všemu*, *|a| ještě*, *a to ještě*, *|a| dokonce*, *a to dokonce*. Např. *Tys Lípu urazila, a k tomu veřejně* I. Klicpera. *Následujícího dne jsem tonul v kapustě, načež přišly orgie v kedlubně, dokonce dřevnaté* K. Čapek. (Pro odlišení jednotlivých typů vytýkání jsem záměrně vždy uvedl doklad s vytýkáčím *dokonce*.) Mezi uvedenými typy vytýkání a mezi stupňovacím spojením, v němž je vytčen jeden z koordinačně připojených členů nebo vět vzhledem k méně závažným členům nebo větám ostatním, je zřetelná hranice. K zahrnutí vytýkání do stupňovacího spojení, jak se tomu v některých gramatikách děje, vede shoda v jednotlivých prostředcích stupňovacího spojení a vytýkání, např. příslovcích *dokonce*, *zejména*, *zvláště*, *především* aj.⁹

Po významové stránce je předpokladem stupňovacího spojení porovnání souřadně připojených členů nebo vět, které se mezi sebou liší menší nebo větší závažností svého významu. Závažnost významu v řadě členů nebo vět buď narůstá (v tom případě mluvíme o spojení gradačním), ojedinele poklesá (takové spojení označujeme jako degradační).

Stupňovací spojení můžeme vymezit jako souřadné spojení, v němž je k předcházejícímu členu nebo větě připojen člen nebo věta významově více, zřídka méně, závažný. Vylučuji proto ze stupňovacího spojení opakování stejných slov s funkcí zesilující, např. *Musíš mnoho, mnoho pracovat*. Stupňovací spojení je jazykovým vyjádřením porovnání stejnorodých předmětů, dějů, vlastností. Můžeme porovnávat kvalitu nebo kvantitu předmětů, časové a místní vztahy, intenzitu dějů, významovou závažnost předmětů atd. Pro toto porovnání má jazyk své speciální prostředky.

Ve stupňovacím spojení není rozdíl mezi členským spojením a souvětím výrazný. Probíráme proto vedle sebe členské spojení, souvětí a ojedinele i složitě typy souvětí. Je-li charakteristický určitý významový odstín nebo speciální prostředky jen pro několikánásobné členy nebo souvětí, odděluji souvětí od členského spojení.

Podle vnitřního významového vztahu mezi členy nebo větami nestejně významové závažnosti rozlišujeme dva základní typy stupňovacího spojení. Každý z nich má však ještě několik podtypů, mnohdy se speciálními výrazovými prostředky.

A. V prvním základním významovém typu je k větnému členu nebo větě připojen člen nebo věta významově závažnější tak, že oba členy nebo věty mohou platit, event. neplatit, současně. Např. *Stejně v Povětroni, kde zvolil Čapek pro své hledání pravdy příklad přímo beznadějný: člověka spadlého s hořícím letadlem, bez dokumentů, a nadto ještě umírajícího* Mukařovský. Vzájemný vztah členů můžeme pak vyjádřit schématem „platí A, a nadto platí /i/ B“. Vyskytují se však i doklady, v nichž je tento vztah poněkud obměněn; následující člen nebo věta převyšuje mírou vlastnosti nebo intenzitou děje člen nebo větu předcházející a platí jako výsledný: „platí A, ba spíše platí B“. Např. *Tenkrát se vedlo tiskařům dobře, ba výborně* Arbes. V tomto případě mluvíme o rektifikačním podtypu stupňovacího spojení, neboť k základnímu vztahu gradačnímu přistupuje ještě vztah rektifikační (jeden člen nebo věta je opraven druhým). Rektifikační podtyp stupňovacího spojení má vedle prostředků společných s významovým typem „platí A, a nadto platí /i/ B“ i své prostředky zvláštní, např. zvolací věty uvozené částicemi a citové otázky, jichž se užívá při trojdílné stavbě vět nebo souvětí: *Já sama se neodvažuji myslet ani na zítřek. Co na zítřek. Ani na příští hodinu, kdy budu muset vlezť do továrny* Březovský. Do širšího významového typu „platí A, a nadto platí /i/ B“ zahrnujeme jako další podtyp také spojení členů nebo vět, které se vedle různé významové závažnosti liší navíc i různou pravděpodobností své platnosti. Stupňovací vztah je zde doprovázen důsledkovým a lze jej vyjádřit takto: „neplatí A, tím méně platí B“ (převážně ve větách záporných) a „platí B, tím spíše platí A“ (převážně ve větách kladných). Např. *Vaše zahořklost a nevíra, ani vařit bych s tím nemohla, natož léčit* Kohout. *Vyvolává nadšen, že jeho hlas se zajisté nese až na druhý břeh Orlice, natož k Toufarovi* Pujmanová.

B. Druhý základní typ stupňovacího spojení se stýká se spojením odporovacím. Tvoří jej větné členy nebo věty spojené vztahem „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ nebo „neplatí A, nýbrž platí B“. V prvním případě platí místo popřené věty obsahově závažnější věta opačná, při čemž větší závažnost opaku je naznačena příslovcem *nejen* v první větě nebo spojkou *ba, ano* ve druhé větě. Např. *Nesnáze však, na něž Hostinský upozornil, dalšími pracemi nejen že se nezmenšily, nýbrž naopak jen ještě rostly* Nejedlý. *Bylo dokázáno, že napětí páry nebylo velké, ba naopak v poměru k velikosti a síle kotle bylo nepatrné* Stašek. Tím se významový typ „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ liší od opakového typu odporovacího souvětí, v němž je obvykle popřená věta i její opak z hlediska obsahové závažnosti ve stejné rovině a jejich vzájemné porovnání je vyloučeno. Např. *Nebydlí v Praze, nýbrž v Brně*.

Jsou-li ve stupňovacím spojení větné členy, event. věty, spojeny vztahem „neplatí A, nýbrž platí B“, následuje po popřeném členu nebo větě závažnější člen nebo věta s větší mírou vlastnosti nebo vyšší intenzitou děje: *Obchod rostl ne krokem, nýbrž skokem* Herben. Významový typ „neplatí A, nýbrž platí B“ je zvláštním případem opakového typu odporovacího spojení. Velmi silně v něm vystupuje vztah rektifikační.

Významový typ „platí A, a nadto platí /i/ B“

Tento typ se vyskytuje nejčastěji a má také nejvíce výrazových prostředků. Jak již bylo uvedeno, je v něm k větnému členu nebo větě připojen člen nebo věta významově závažnější tak, že oba členy, event. obě věty, mohou platit současně. Tím se významový typ „platí A, a nadto platí /i/ B“ stýká se spojením slučovacím, liší se však od něho stupňovacím významem. Spojení členů nebo vět ve významovém

typu „platí A, a nadto platí /i/ B“ může být dvojitý, gradační nebo degradační: v gradačním spojení významová závažnost členů nebo vět vzrůstá, kdežto v degradačním poklesá. Mnohé doklady klasifikované obvykle jako degradační vyjadřují vlastně gradaci — vyjádřená míra v nich sice poklesá, avšak významová závažnost naopak roste. Např. *Kroky lidí odcházejí, slábnou, tichnou Olbracht. Udělá to za pět dní, ba i za tři.* V prvním dokladě můžeme vztah členů označit jako „roste minus“.

Ve většině dokladů tohoto typu nevyplývá stupňovací vztah jen ze sémantiky členů, event. vět, ale je i naznačen příslovci, spojkami, dvojitými spojkami, vloženými větami aj. Asyndetické spojování členů nebo vět není časté; patří k prostředkům knižním a citově zabarveným: *Bojím se o sebe, vždyť tys byl moje zástíta, má hůl, mé všechno* Majerová. *Pak zaslechl jméno Pitřýsek, jednou, dvakrát, dvanáctkrát* Aškenazy.

Vytykáci částice *i, ani* mají v češtině několik funkcí, z nichž nejčastější je funkce vytykáci. Prostředkem stupňovacího spojení se stávají tyto částice teprve v případě vytčení větného členu, který je svým významem závažnější než souřadně připojené členy předcházející. Např. *Tato nemoc jim nepřekáží v jiné práci... , i když měla za následek často tuberkulózu i smrt* Svoboda. Samostatných příslovci *k tomu, ke všemu, ještě* se ve stupňovacím spojení užívá velmi zřídka. Našel jsem jen několik dokladů: *Je to jen taková gazdina roba, ke všemu luteránka* Preissová (dialekt). *Já bych jí ze srdce ráda přísti povolila, ještě bych jí předíva navila* Erben (Gebauerův doklad). Častěji se vyskytuje příslovce *nadto*. *Náhlé přátelství je štěstím, které bolí vždy. Věru bolelo nadto i nebyvalým smutkem* Benešová. Běžně se však užívá těchto příslovci (vedle jiných příslovci a částic) spolu se slučovací spojkou *a*: *a k tomu (ke všemu, ještě, nadto, víc, navíc, dokonce, i, ani, přímo* aj.). Např.:

Kdyby byla Kátle jeho ženou, dal by jí darem, a ještě by nějaký groš přidal Kaplický. *Tenkrát jsme nemohli dostat z Anglie nové tambory. Teď už je vyrábělo Lipsko, a navíc jsme zjednodušili řadu pracovních postupů* Branald. *Přicházel August častěji a častěji k Anně Marii s výtčkami a nakonec ji i bil* Ptáčník.

Jednotlivá příslovce mohou být dále ještě vzájemně zesílena: *a k tomu ještě, a k tomu eště* (Tilschová, dialekt), *a ještě ke všemu, a ještě mnohem víc, a nadto ještě, a nade všechno, a víc než to, a navíc ještě, a najvíc* (Glazarová, dialekt). Např. *Mnoho zpráv o jeho (Jeronýmově) pobytu ve Vitebsku nemáme, a k tomu ještě za veškeré informace vděčíme odpůrcům Jeronýmovým* Procházková. *Lipinski všecko poslouchal za dveřmi, a ještě mnohem víc* Ptáčník. Zcela ojedinelé se užívá s uvedenými příslovci spojky *ale* nebo *avšak*: *ale nadto, ale víc než to, nadto však* aj. Např. „*Učinil to, pane obroční,“ pravil Dobrovský, ježž demokratický napadal smích, „ale učinil nadto mnohem více“* Šmilovský.

Zvláštní a přitom nemalou skupinu uvnitř významového typu „platí A, a nadto platí /i/ B“ tvoří větné členy nebo věty připojené spojkou *a, ale*, a to samostatnou nebo ve spojení s vytykáci příslovcem *ještě*, popřípadě s příslovci v komparativu nebo superlativu (*méně, více, nejméně, nejvíce*). V takto spojených větách se jednomu členu první věty přisuzuje v určité míře vlastnost nebo děj. Odpovídajícímu členu druhé věty se pak tato vlastnost nebo děj přisuzuje v míře ještě větší nebo menší. Např. *Pitřýsek se mu líbil a Pipina snad ještě víc* Aškenazy. *Za několik dní se seznámil s celým osazenstvem toho baráku u plotu továrny, ale nejvíce se sblížil s jednorukým Triebem* Ptáčník. V členském spojení se v různé míře přisuzuje vlastnost nebo děj jednotlivým větným členům: *A tak se zdá, jako by z toho nic neměl ani lid, ani kněz, ani církev a nejméně už Bůh* Mrštíkové. *Ti druzí jsou políučí makléři, kteří nemají ani čest, ani rozum, ani srdce a vůbec už ne pravdu* Březovský. V souvětí bývá různá míra vlastnosti nebo intenzita děje obvykle vyjádřena pozitivem v první větě

a komparativem nebo superlativem ve větě druhé. Přitom se často uplatňuje příslovce *ještě* s vytykáací funkcí (odlišné od příslovce *ještě* s významem „k tomu“). Příklad *ještě* vytyká komparativ adjektiva nebo adverbia vzhledem k pozitivu (též) adjektiva nebo adverbia v první větě: *Byl přísný k sobě, a ještě přísnější k jiným Kaplický. Strýc Kučera psával mu tuze pořádku, a ještě méně vyhledával osobně Jirku v Brně, když přijížděl na trh Herben.*

Příslovce *zejména*, *především*, *hlavně*, *zvláště*, *obzvláště*, samostatná nebo se slučovací spojkou a (méně často s odporovací spojkou *ale*), jsou častěji výrazovými prostředky vytykání než prostředky stupňovacího spojení. Ve stupňovacím spojení je jimi vytčena a zesílena platnost jednoho členu nebo věty vzhledem k ostatním členům nebo větám: „platí A, a zejména, zvláštní měrou platí B“. Např. *V Dalimilově Kronice, a zejména v Kronice Václava Hájka z Líbočan jsou širší verše nebo jiné pověsti Dějiny české literatury I. Vytáhl jsem křivák a vrazil mu jej do hlavy. Ze strachu, z nezbytosti, z dětského hrdinství, ale hlavně z hrůzy Olbracht.*

Dalším výrazovým prostředkem významového typu „platí A, a nadto platí i/B“ je příslovce *dokonce*, a to jako zvláštní případ *dokonce* vytykáacího. Vytyká-li toto příslovce z několika členů nebo vět člen nebo větu významově nejzávažnější, stává se výrazovým prostředkem stupňovacího spojení. Např. *A vidá, ten člověk ještě pořád stojí a dívá se za ním, dokonce samou pozorností vysunul hlavu z límce K. Čapek. Soudce se mračí a předstírá netrpělivost. Dokonce potukává brejlemi na akta Řezáč.* Ovšem přechod mezi pouhým vytčením a stupňovacím spojením je velmi široký, takže je často obtížné mezi nimi rozhodnout.

Příslovce *dokonce* plní v současné jazyce téměř výhradně funkci vytykáacího a stupňovacího příslovce. Tento stav je výsledkem změn, které nastaly ve významu a funkci příslovce *dokonce* během historického vývoje. Ve staré češtině mělo *dokonce* (stejně jako obdobně vzniklé, ale řidší *dokona*) význam časový; obě příslovce však rychle nabyly měrového významu „vůbec“, „úplně“, „dočela“, „naprosto“. (Časový a měrový význam spolu těsně souvisí.) Např. *Neb zlost dokona oslepi srdce Štít.*, ř. 349 (Gebauer, Slovník staročeský I, 286). *V stavu manželském se zapletl. V stavu pak nábožníků dokonce (= úplně) klesl Komenský.* Význam měrového příslovce *i dokonce* podrželo i za obrození a plně ještě v jazyce Havlíčka, Hála a Světlé: „*Pantáta mne nedá!*“ zvolal opět Jira, a tím měl již *dokonce* všechny smíšky na své straně Hálek. *Ani oka jsem při oddavkách neomčila a nějaké kusy již dokonce nevyváděla Světlá.* Od druhé poloviny 19. století frekvence měrového *dokonce* poklesá. Doklady v jazyce I. Olbrachta a V. Kaplického jsou, pokud jsem mohl zjistit, jedny z posledních: *Bud jsem hlásnou troubou autorovou a pak účelu vyhovoval daleko lépe kothurn... ; anebo jsem Jan Veselý a pak toho harampáci už dokonce nepotřebuju Olbracht.* Funkce vytykáacího a stupňovacího příslovce nabylo *dokonce* až ve druhé polovině 19. století v souvislosti s postupným zánikem významu měrového. První již zcela přesvědčující doklady s vytykáacím *dokonce* jsem zachytil v jazyce Nerudy, Herrmanna, Mrštíků, Herbena, Ráise a Čapka Choda: *Ano před týdnem prý si dal dokonce ušít černý frak, černé spodky... Neruda.* Ke konci 19. století, a zejména na začátku 20. století se vytykáací a stupňovací *dokonce* objevuje stále častěji a dnes patří k prostředkům zcela běžným. Historický vývoj příslovce *dokonce* je názorným příkladem toho, jak výrazové prostředky v jedné funkci odumírají a nabývají funkcí jiných.

Spojky *ba*, *ano* jako výrazové prostředky významového typu „platí A, a nadto platí B“ se vyskytují obvykle s částicí *i*, *ani* nebo příslovcem: *ba i (ani)*, *ba ještě*, *ba dokonce (i)*, *ba docela*, *ba vůbec*, *ano i (ani)*, *ano dokonce* aj. Např.:

Kromě toho mohou Dieslový motory zužitkovat i horší palivo, jímž bývá olej, nafta, petrolej, ba i dehtový olej Fyzika pro 10. ročník. Byli v Hammeln, kteří s ostychem či

bez ostychu doznávali, že nepoznají koňšela, ba dokonce hlavu obce, purkmistra Dörricka Dyk. Na Karlštejně v té chvíli odváděli Hyncíka do vězení, že se o své újmě opovážil do hradu, ano že se osmělil i do strážnice Třebízský. Sabina nestal se libretistou z vlastní iniciativy, ano nevíme ani o jeho zvláštním zájmu o operu Nejedlý.

Samostatných spojek *ba*, ano se užívá spíše v rektifikačním podtypu stupňovacího spojení (zmiňují se o nich na jiném místě).

Spojka *ano* plně žila ve staré češtině a ještě i za obrození, např. v dílech Máchových nebo Tylových. Později jsem zachytil větší počet dokladů v jazyce Jana Nerudy a v archaizujícím jazyce děl A. Jiráska, V. B. Třebízského, J. Holečka a J. Herbena. Na konci 19. století a na začátku 20. století spojka *ano* v literárním jazyce rychle mizí. Pouze na čas byla oživena v odborném stylu, užívá jí např. L. Čech, F. X. Šalda, A. Novák, A. M. Píša, Z. Nejedlý (pro styl Nejedlého je přímo typická).

K nejběžnějším prostředkům stupňovacího spojení patří dvojité spojky *nejen — ale i*, *nejen — nýbrž i*, *nejen — i* aj. V. Šmilauer vidí mezi takto spojenými členy jistou adverbzivnost, ale zařazuje je k spojení gradačnímu, neboť gradační vztah zde převládá.¹⁰ Nejčastěji se vyskytuje dvojitá spojka *nejen (nejenom) — ale i*, *nejen — ale ani*, méně často dvojitá spojky *nejen — nýbrž i (ani)*, *nejen — i*:

V budoucnu budeme v jižních Čechách vyrábět nejen papír, ale i nábytek Svoboda. Z toho ovšem vyplývalo, že papež, který je v hříchu, nejen že není hlavou církve, ale není ani jejím členem Dějiny č. literatury I. Starý soldát zasluhoval nejen jeho úctu, nýbrž i obdiv a lásku Kaplický. Nejen melodii, i vůni má ten večer Branald.

Záporka *ne* se spojuje s příslovcem *jen* v jediný celek; jen výjimečně je od něho oddělena a stojí u slovesa: *Neboť nepotřebovali jen herce, ale hlavně peníze Branald.* Odporovací spojky jsou v mnoha případech spojeny s různými příslovci: *ještě, nadto, dokonce, také, zejména, především, zároveň, vůbec* aj. Příslovce *netoliko* (v první části dvojice spojek) a spojky *než, leč* (v druhé části) jsou zastaralé. Analogicky podle dvojice spojek vznikly dvojice příslovců se spojkovou funkcí: *nejen — také, nejen — ještě*. Např. *Věru nejen trest a hanba, dítě je také štěstím, které potkalo právě ji a minulo zámožnou paní Glazarová.* S inverzním pořádkem ve dvojici spojek jsem se setkal jen ojediněle. Užití dvojitých spojek je zvlášť výhodné v odborném stylu.

Významový vztah mezi členy nebo větami může být vyjádřen i celou vloženou větou (se sponou nebo její elipsou). Vložená věta je přitom uvozena zájmenem *co, což*. Např. *Jan četl věci světské, a dokonce kacířské. A co víc, přemýšlel o nich* Kubka. *Moje matka je chudá, ale někteří moji příbuzní mají všeho nazbyt, vedou si podobně, u co je horší, mluví tak, jako jste mluvil vy* Vančura. Při této konstrukci je spojka *a*, ojediněle spojka *ale, ba*, vloženou větou oddělena od věty, kterou připojuje. Např. *Hezká je, pracovitá je, poctivá je, ale což je hlavní, není rozmazlená* Holeček. *Matka*

svého jedináčka milovala náruživě. . . , byla přesvědčena, že je to nejhezčí a nejhodnější dítě. Ba, co více, matka měla k synáčkovi svému úctu Herben. Vložené věty typu *co je*

hlavní, co hlavního, co je horší, co horšího, co víc, co je víc se vyskytují poměrně často. Užívá jich např. Vančura, Kubka, Kaplický, Drda. Mnohé doklady jsem našel i v denním tisku. Zájmeno *což* je typické pro starší autory (setkáme se s ním např. u Šmilovského, Holečka a Nejedlého).

K zvláštním výrazovým prostředkům patří výraz *a což teprve*, který uvozuje zvolací větu se závažnějším obsahem. Zvolací věta je eliptická — její smysl vyplývá z předcházející věty nebo je vyjádřen větou následující. Např. *Když byl ředitel Karburátoru a vedoucí pracovník moskevského sovětu soudruh Poljakov u nás, nosili jsme ho po závodě na ramenou. A což teprve na jabloneckém náměstí! To bylo, to se*

nedá vylíčit RP. Eliptická zvolací věta vyjadřuje citové zaujetí mluvčího, a tím podtrhuje závažnost určitého členu nebo věty:

Ale Krumlov se mu odjakživa líbil — když tak člověk přijíždí a z dálky vidí věž hradu. . . A což teprve Horní Planá! Svoboda (tj. Horní Planá, ta se mu líbila ještě víc). Člověk nemá to štěstí, aby se narodil někde, kde bydlí hrdinové. Takhle v Lipanech! Nebo v Hradci Králové! A což teprve v Domažlicích! Konrád. „To je nic,“ přidával Hrabec, „ale co teprve u Břeclavy“ Herben (dialekt). Pro všechny uvedené doklady je charakteristické silné citové zabarvení.

Rektifikační podtyp stupňovacího spojení „platí A, ba spíše platí B“ („platí A, ba platí víc než A“)

Rektifikace netvoří samostatný koordinační vztah, nýbrž přistupuje k základním vztahům koordinačním, např. k stupňovacímu nebo vylučovacímu. Můžeme říci, že rektifikace protíná koordinační vztahy napříč, v jiné rovině. Poměr rektifikace k vztahům koordinačním si zaslouží zvláštního zpracování.

Jak již bylo uvedeno při přehledném rozdělení významových typů, rektifikační podtyp stupňovacího spojení lze zahrnout do významového typu „platí A, a nadto platí /i/ B“. Mezi tímto typem a jeho rektifikačním podtypem je široký přechod, takže můžeme vymezit jen jejich sémantická jádra. Vzájemné odlišení znesnadňuje také eventuelní shoda ve výrazových prostředcích (spojka *ba, ano*). „Gradaci s rektifikací“ poprvé šíře vymezil F. Kopečný.¹¹ Ve stupňovacím spojení spočívá rektifikace v tom, že následující člen nebo věta svým závažnějším významem, větší mírou vlastnosti, vyšší intenzitou děje opravuje člen nebo větu předcházející. Naznačeno schématem: „platí A, ba spíše platí B“. (K základnímu vztahu gradačnímu přistupuje vztah rektifikační.) Dva větné členy nebo věty nemohou v rektifikačním podtypu platit současně — výsledně platí druhý závažnější člen (nebo věta), který plně uspokojuje mluvčího, plně vyjadřuje jeho představu. Např. *Však lehká, lehká, nejlehčí buď jím tu česká zem Šrámek. Petře, já tě mám moc ráda. . . moc! Strašně Kohout. Směji se, ba chechtají Winter*. K výrazovým prostředkům rektifikačního podtypu můžeme zařadit:

- a) asyndetické spojování,
- b) příslovce *až, téměř, přímo, skoro, div ne,*
- c) spojky *ba, ano* (samostatné nebo s příslovcem *až, přímo, téměř* aj.),
- d) ustálený výraz *ne-li*.

Při asyndetickém spojování je rektifikace vyjádřena jen sémantikou členů nebo vět. Např. *Již ukládají zesnulou do rakve. Prostě; nejprostitší Konrád. Rozdíl, který byl mezi ním a ostatními lidmi, byl víc než prospěch, byl to dar Vančura*. Doklady s asyndetem jsou citově zabarveny a jsou výrazně knižní.

Měrová příslovce *téměř, až, přímo, skoro, div ne* ve spojení s určitým slovem vyjadřují přibližnost, neboť platí význam, který se významu daného slova těsně blíží. Např. *Pani Nygrynová udělala zcela příznivý dojem. Téměř okouzila Malířová. Hoši po jídle odešli každý svým způsobem. Adolfeček rozvázně, Frydolin střemhlav, div ne po hlavě Glazarová*.

Nejčastějším prostředkem rektifikačního typu je spojka *ba*, samostatná nebo s příslovci *ještě, ještě víc(e), ještě hůř, více, až, přímo, téměř, skoro, takřka* (ojed.), *nadobro* (ojed.), *převážně* aj. Např. *Ale teď po návratu z Křižanova a po rozhovoru se Schmiedkem je zviklán, prostě ztratil jistotu, ba víc, ztratil důvěru v to, že se dá něco zachránit Březovský. A zkoprněl ještě víc, když zvedla hlavu a podívala se na něho asi tak, jako zvíře, které je svévolně týráno. Ba ještě hůř, protože měla oči zkropené slzami Vrba*.

Do pisárny vešel mladík asi sedmnáctiletý, přímého, ba skoro smělého vzezření Arbes. Dokladů se spojkou *ano* je daleko méně. (O frekvenci této spojky jsem se již zmiňoval dříve.) Spojka *ano* je častější u starších autorů: *Co se jí matka nadomlouvala, ano nahrozila Jirásek. Obsahově se Hálek vymyká již okruhu byronovskému, ano Zdziechowski vidí v dějích Goara přímo kritiku byronismu L. Čech.*

Ustálený výraz *ne-li* připouští možnost platnosti závažnějšího významu následujícího členu. Např. *Děvečka by tu byla jistě, kdo ví, ne-li i čeledín Rais. Ze všeho soudil neomylně, že mezi rytmistrem a paní Šustrovou panuje chladné napětí, ne-li dokonce nepřátelství Herrmann.*

Rektifikační typ stupňovacího spojení má však i své typické prostředky, které jsou vázány na pravidelnou trojdílnou stavbu věty nebo souvětí: v první části se něco tvrdí, v druhé se tato platnost uvádí v pochybnost a ve třetí části je připojen člen nebo věta významově závažnější, který plně uspokojuje mluvčího a nejpřiléhavěji podle něho označuje určitou vlastnost, děj apod. Třetí část je připojena asyndeticky. Pochybnost o platnosti první části může být vyjádřena několikerým způsobem:

a) zápornkou *ne* s větnou platností (mezi částmi je pak vztah „platí A, ne, platí B“); např. *Hnali se, ne, řítili se cestou přes zeřloutlou a vyprahlou trávu Tilschová; Inés má oči barvy moře, přemýšlí Miguel, má ústa červená jako šafrán, ne, ještě červenější Toman;*

b) zvolací eliptickou větou uvozenou částicí *co, což, kdež, copak, ba co* aj. („platí A, což A! Platí B“),

c) citovou otázkou se zvláštní intonací, mnohdy s odstínem zvolacím („platí A, A?! Platí B“),

d) geneticky patří k prostředkům trojdílného rektifikačního typu i výraz *ba co dím* („platí A, ba co dím A, platí B“).

Těmto prostředkům se dosud věnovala malá pozornost.

Nejčastěji vyjadřuje pochybnost o platnosti první části eliptická zvolací věta uvozená částicí *co, což, copak, kdež*. Mezi jednotlivými částmi je vztah „platí A, což A! Platí B“. Zvolacích vět tohoto typu se užívá ve vzrušené řeči, a zvláště v dialogu:

„Ten by mohl dát lišku“ (dukát), *mínil jeden. „Což lišku! Ten by mohl dát hrst!“* (stovku) „Ba co hrst! *Talíř* (tisícovku) *by mohl dát, ale kdyby chtěl.*“ *Holeček. Ctěn — ach, kdež jen ctěn — zahrnován péčí a láskou, hýčkán svým okolím byl proto v Sovětské armádě každý voják, u něhož dar humoru se zvlášť rozvinul Honzík. Závidím vám vaši odvalu. Já sama se neodvažuji myslit ani na zítřek. Co na zítřek. Ani na příští hodinu, kdy budu muset vstát do továrny Březovský. A bude se vládat — Brzo. Už šijou svatební šaty — Co brzo? vykřikl někdo — Teď. Za chvíli pojedou do kostela Drda.*

Jen málo odlišné jsou doklady, v nichž je pochybnost o platnosti první části vyjádřena citovou otázkou. V jednotlivých dokladech mají otázky buď více, nebo méně ráz zvolací. Grafická znaménka (vykřičník, otazník) jsou jen málo jemnými prostředky pro vyjádření intonačního rázu. Spojení typu „platí A, A? Platí B, B? Platí C...“ jsem zachytil převážně v dialogu. Např.:

„Jde to kupředu? Máte naději?“ „Naděje? Já mám jistotu... já mám plnou jistotu již dvacet let.“ Stašek. „Celé statky praskají na chlast.“ rozmávl se Trézal. „Co celé statky?“ opáčil Hrdlička. „Celé vesnice“. Nový. „Snědly jsme skutečného muže, jehož nos... byl větší než celý ten nynější král.“ „Král?“ řekla ta druhá řečná, „králík.“ „Králík?“ řekla ta třetí, ta snívá, „králíček. Úplně nic.“ Aškenazy.

Větné členy nebo věty spojené výrazem *ba co dím* (arch. *než co dím*) patří vývojově k trojdílnému rektifikačnímu typu. O tom svědčí doklady z děl starších autorů, kde

výraz *ba co dím* ještě zřetelně vyjadřuje pochybnost o dostatečnosti předchozího vyjádření. Např. *V odlehlé krajince, v níž meřkal pro občerstvení, nalezl živou naději, než co dím, nalezl opravdovou sílu Šmilovský. Náš život je jako sen; ba co dím; je jen pouhou přípravou k světu onomu Stašek. Kéž by to možno bylo zítra, ba co dím zítra, ještě dnes Vrchlický.* Teprve později, snad vlivem stupňovací spojky *ba*, se celý výraz *ba co dím* začal chápat jako zesílená spojka *ba* s významem „*ba* dokonce, dokonce“. Např. *Dášeňka poroste jako z vody, ba co dím, jako z mléka Čapek* (tj. poroste jako z vody, *ba dokonce* jako z mléka). Častějšímu užívání výrazu *ba co dím* brání archaické *dím* v jeho základě. V současném jazyce je proto tento výraz nahrazen výrazy *co pravím, co říkám*, které rovněž vyjadřují pochybnost: *To už není ani pravda, že ještě na Řehoře, a co pravím, ještě na Květnici bývalo v údolí Bečvy sněhu po kolena* Kultura. „*Měl byste, doktore, cvičit půlobrat. Co říkám půlobrat. To už nestačí, doktore! Jedině čelem vzad,*“ *zasmál se Březovský.*

V širším významovém typu „*platí A*, a nadto */i/ B*“ se vydělují v samostatný podtyp členy nebo věty spojené odstínem důsledkového vztahu „*neplatí A*, tím méně *platí B*“ (převážně ve větách záporných) a „*platí B*, tím spíše *platí A*“ (převážně ve větách kladných).

Významový podtyp „*neplatí A*, tím méně *platí B*“ v členském spojení

Vzájemný vztah členů v tomto podtypu můžeme vyjádřit takto: jako následek neplatnosti členu *A*, jehož platnost je málo pravděpodobná, *neplatí* už vůbec člen *B*, jehož platnost je ještě nepravděpodobnější. Např. *Protivníci neodpustí ani našemu milému panu Harantovi, jakkoliv je víry jejich, podjednou, neodpustí jemu, nerci-li nám Winter* (tj. panu Harantovi by snad protivníci mohli odpustit, je podjednou, ale oni mu neodpustí. Tím méně odpustí pánům podobojí). K výrazovým prostředkům významového typu „*neplatí A*, tím méně *platí B*“ patří ustálené výrazy a příslovce *neřku, neřku-li, něrci* (ojed.), *nerci-li, natož, natož pak, tím méně, což teprve, kde teprve* aj. Např. *Pochvaly, natož odměny se nikdo nedočká Kohout.* Stejnou funkci plní i výraz *teprve ne* a ustrnulý tvar *nemluvě*: „*Stejně to vláda nepřijme,*“ *minil kdosi,* „*a prezident už teprve ne.*“ Pujmanová. *Není v žádném seznamu, tím méně v katalogu, nemluvě o členské registratuře Aškenazy.* Archaické ustálené výrazy *neřku, neřku-li, nerci, nerci-li* jsou v současném jazyce zcela nahrazeny příslovci *natož, natožpak, tím méně*. Běžné jsou však v jazyce K. Světlé, Sv. Čecha, J. Holečka, A. Staška, A. Jiráska, Mrštíkú a J. Herbena: *Mnohý, kdo se nepodíval ani do Krče, neřku-li na Měsíc . . . Sv. Čech.* Výrazy *natož pak, natož, natož, nato tedy*, hojně dosvědčené v PS, jsou archaické a individuální (Rais).

Významový podtyp „*platí B*, tím spíše *platí A*“ v členském spojení

V podtypu „*platí B*, tím spíše *platí A*“ je pořadí členů s nestejně pravděpodobnou platností a nestejnou významovou závažností opačné než v předchozím podtypu „*neplatí A*, tím méně *platí B*“: platnost prvního členu je méně pravděpodobná, platnost druhého členu více pravděpodobná. Např. *Žlutý textil s dětmi u strojů a s japonskými mzdami hnedle vystrnadí ze světového trhu Anglii, natož nás Pujmanová.* Vzájemný vztah obou členů můžeme vyjádřit: *platí* první člen (*B*), který by popříp. *platit* nemusel, vzhledem ke kontextu a druhému členu jsou určité podmínky pro jeho *neplatnost*; tím spíše *platí* druhý člen (*A*), pro jehož *platnost* je podmíněk daleko více. Výrazové prostředky významového typu „*platí B*, tím spíše *platí A*“ se shodují s prostředky typu předcházejícího. Jsou to archaické ustálené výrazy

nefku, nefku-li, merci-li, dále příslovce natož, natožpak, což teprve, (a) teprv(e): Chodila zamračená, nevládně se utrhovala na vlastní děti, merci na cizí Herben. Na chlapa toho bylo víc než dost, natožpak na ženskou, byt byla sebezdatnější Vrba. Vidíme denně, jak Sovětský svaz pomlouván a umlčován i v republice, pro kterou jeho síla je životní nutností, což teprve jinde Neumann. Výrazy tím více, tím spíše se vyskytují v dokladech s odlišnou stavbou souvětí. Např. Veřejnost pomalu nerozlišovala, pobouřena skutečností, kde je hlavní vina, tím méně, když se její výsledky tak osudově shodovaly Konrád.

Významový podtyp „neplatí A, tím méně platí B“ a „platí B, tím spíše platí A“ v souvětí

V závěru pojednávám o obou podtypech v souvětí. Příslovce a ustálené výrazy *nefku, nefku-li, merci, merci-li, natož, natožpak* jsou zde navíc připojeny spojkou *aby*. Věta s *aby* vyjadřuje pochybnost a má, stejně jako zvolací věty s *aby* (původně zjišťovací nebo doplňovací otázky), opačný smysl. Např. *Ale neměla kdy, spěchala a zabrána do svých myšlenek nedovedla ani rozumět podivnému, měkkému, smutně hebkému výrazu tmavých jeho očí, merci aby se poptala, jaký je smysl tékavých těch pohledů V. Mrštík* (tj. nedovedla rozumět smutně hebkému výrazu jeho očí, ba ani se nepoptala). *Za tisíc se ten chlap dá zavřít do pekla, za deset tisíc se dá na šibenici pověsit, nefku-li, aby nevykonal věc tak snadnou, jako je upláchnout. . . Stašek* (tj. tím spíše upláchne). *Nevšimavý Janek Tichouň nečetl knih, brožur ani novin, natož aby si lámal hlavu politikou teď, v zlé době vojny Tilschová.*

Stupňovacím vztahem může být spojeno několik členů nebo vět za sebou. Přitom se užívá nejružnějších výrazových prostředků. Např. *A brzy ráno opět odešti, takže je nejen Alžbětka, ale ani Oldřich, ba ani Ota nezahlédli Konrád.*

B. Druhou základní skupinu tvoří významové typy, které se svými výrazovými prostředky a částečně i významově stýkají se spojením odporovacím. Je zde však určitý rozdíl.

Významový typ „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“

Tento typ můžeme vyložit jen v souvislosti s výkladem opakového (popíracího) typu odporovacího souvětí. Opakový typ odporovacího souvětí má dva speciální odstíny: buď vyjadřuje, že místo popřené věty platí něco jiného (např. *Není v cizině, nýbrž je ve vlasti*), a pak je porovnání vět podle obsahové závažnosti vyloučeno, nebo se v něm proti popřené větě staví věta s obsahem opačným, kladný protějšek. Např. *Neustal v práci, nýbrž pokračoval; Nesnáze se nemenšily nýbrž naopak jen rostly*. A právě tento druhý odstín opakového typu odporovacího souvětí tvoří plynulý přechod k stupňovacímu souvětí, neboť jsou v něm předpoklady pro porovnání obsahu obou vět. Ve spojení *nesnáze se nemenšily, nýbrž naopak rostly* není sloveso *růst* jen kladným protějškem slovesa *nemenšiti*, nýbrž je významově závažnější. Tento odstín opakového typu odporovacího souvětí může závisle na individuálním pojetí vyjadřovat jednak popření první věty a její nahrazení větou druhou, jednak porovnání obou vět. Nesporně je však stupňovací vztah v těch dokladech, v nichž k sémantickým předpokladům gradace přistupuje i vyjádření větší závažnosti opaku charakteristickými prostředky, např. příslovcem *nejen* v první větě nebo spojkou *ba* v druhé větě. Zde již jde o samostatný typ stupňovacího souvětí; k jeho výrazovým prostředkům patří spojka *ba* (*ba naopak, ba dokonce*) a dvojitě spojky *nejen — nýbrž, nejen — nýbrž naopak ještě* aj. Např.:

Nesnáze však, na něž Hostinský upozornil, dalšími pracemi nejen že se nezmenšily,

*nýbrž naopak ještě rostly Nejedlý. Přesto, nedbaje toho všeho, neustal ve výkladech, ba naopak s jakousi úpornou horlivostí pokračoval Klostermann. Dětem by hůře nebylo, ba líp, stokrát líp Rais. Nesmáli se mu, ba naopak své spory mu přednášeli Baar. Slunce se už přetočilo přes bod, kdy jindy „padla“, a únava, která všem jindy podlamovala kolena, netěžkne, ba dokonce slábně Tomanovi. Z tohoto významového typu vylučuji ty doklady, které po odstranění spojek nebo příslovčí nelze převést na opakový typ odporovacího souvětí. Např. *Ale voják vída, že jeho hrůza spušťená neúčinkovala, ba že ta žena odvážila se mu přísně ozvat, rozkatil se...* Jirásek. Záporné sloveso v první větě nevyjadřuje popření, nýbrž zápornou platnost; svým významem je blízké slovům opakokladným.*

Významový typ „neplatí A, nýbrž platí B“

S opakovým typem odporovacího spojení se stýká i gradační typ „neplatí A, nýbrž platí B“, v němž místo popřeného členu nebo věty platí člen nebo věta významově závažnější, s větší mírou vlastnosti, s vyšší intenzitou děje. Obdobně porovnaní v opakovém typu odporovacího spojení obvykle nelze provést: *Dokoupilův aktér nemluvil s obecenstvem, nýbrž sám se sebou Obvracht.* Ve významovém typu „neplatí A, nýbrž platí B“ vystupuje silně vztah rektifikační. Na rozdíl od předchozího typu „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ nemůžeme v něm do první části vložit příslovce *nejen*. Větné členy nebo věty mohou být spojeny asyndeticky nebo odporovací spojkou *ale, nýbrž*:

To nebyla košile, to byl sních Mrštíkove. Netrvalo ani pět minut a již nekráčela, již skutečně běžela Benešová. Časy nebyly zlé, ale byly nejhorší Tilschová. Družstvo nebylo na dně, ale pode dnem Rozhlas. Fišarovi se zdá, že od smrti Martiny neuplynulo pět dní, nýbrž léta Březovský. Všechny uvedené doklady jsou silně citově zabarveny.

Jen na okraj poznámka o tom, že i konfrontační typ odporovacího souvětí s větami připojenými formálně podmínkovou spojkou *-li, jestli, jestliže* vyjadřuje za určitých podmínek stupňovací vztah, a to tehdy, stojí-li proti sobě vedle dvou základů výpovědi i dvě jádra výpovědi nestejně obsahově závažnosti. Např. *Byl-li Francek předtím zuřivý, byl teď beze smyslů Tilschová* (předtím × teď; zuřivý × beze smyslů).

Stupňovací vztah může také doprovázet základní vztah vylučovací. Dvě eventualy se pak liší různou obsahovou závažností. Např. *Nikam se něhrne — jako jeho přítel Bayer k Nosticům nebo Suchý dokonce až na samý csařský dvůr Branald.* V tomto zvláštním odstínu vylučovacího spojení je stupňovací vztah obvykle naznačen příslovcem *dokonce*.

Pouze v přehledu uvádím frekvenci výrazových prostředků stupňovacího spojení a jejich vývojové změny (pokud to dovoluje excerptce prováděná zhruba od poloviny 19. století). Výrazové prostředky stupňovacího spojení nejsou neměnné, nýbrž naopak v průběhu vývoje se neustále mění. Některé z nich odumírají nebo se stávají archaickými a jejich funkci přejímají prostředky jiné nebo nově vytvořené. K změnám přispívá i stylistické přehodnocení jednotlivých prostředků. Již v první polovině 19. století rychle zanikají za obrozené oživené staročeské stupňovací spojky *alebrž, anobrž, nýbrž*, které stály po kladné větě a plnily funkci dnešních stupňovacích spojek *ba, ano*. Vedle toho byly i součástí dvojitých spojek *netoliko — alebrž, netoliko — anobrž, nejen — anobrž* aj.¹³ K rychlému zániku stupňovacích spojek *alebrž, anobrž, nýbrž* jistě přispěla okolnost, že plnily současně i funkci výrazových prostředků opakového typu odporovacího souvětí (spojky *nýbrž* se v něm užívá *do dnes*). Relativně nejdéle se v jazyce udržela stupňovací spojka *anobrž* po kladné větě — objevuje se ještě na začátku druhé poloviny 19. století (spolu se stupňovací spojkou *nýbrž*) v archaickém jazyce děl Palackého. Později se vyskytuje jen ojediněle jako silný archaismus; užívá jí např. Šmilovský, Třebízský, Jirásek, Winter a Pravda. Druhou

skupinu tvoří výrazové prostředky, které cítíme v současném jazyce jako archaické: výrazy *neřku*, *neřku-li*, *nerci*, *nerci-li*, příslovce *netoliko* a stupňovací spojka *ano*. Výrazy *neřku*, *neřku-li*, *nerci-li* jsou hojně zastoupeny v literárním jazyce starších autorů, např. Tyla, Světlé, Třebízského, Jirásky, Staška, Mrštíkú a Herbena. Dnes jsou však běžně nahrazovány příslovci *natož*, *natožpak*, *tím méně* a v některých případech i ustrnulým tvarem přechodníku *nemluvě*. O frekvenci stupňovací spojky *ano* jsem se zmiňoval již dříve. K nově ustáleným prostředkům stupňovacího spojení můžeme zařadit příslovce *dokonce*, které nabylo funkce stupňovacího a vytykácího příslovce v druhé polovině 19. století v souvislosti se ztrátou měrového významu „úplně“, „docela“. Změnám podlehy i výrazové prostředky rektifikačního podtypu. Archaický výraz *ba co dím* je nahrazován obdobně tvořenými výrazy *co říkám*, *co pravím* vyjadřujícími pochybnost. Stále častěji se v nové próze setkáváme s užíváním příslovci *vic a navíc*.

Výrazové prostředky stupňovacího spojení jsou živé v umělecké próze, v jazyce odborném i hovorovém. V dialektech jsou však málo rozvinuty. Pokud je mi známo, byly zachyceny jen stupňovací výrazy *baj*, *baji*, *aji*, *ešče* a v lašských nářečích také výrazy *ne to*, *ne to by*, *ne tak*, *ne tam*, *ni tak*, *ni tam*, *natož*, *nechaž* s významem „natož“, „tím méně“. Např. *ja už prazno něvylezu, ne to by mjela ešče pytel vynešš* Ž. Hory. Některé nářeční doklady vyskytující se v umělecké próze postrádají však průkaznosti přímého nářečního materiálu (Mrštíkové uvádějí „nářeční“ *ešče*, Tilschová spojení *a k tomu eště*, Glazarová výrazy *a k tomu ke všemu, najvěc a dokonce*, Preissová příslovce *ke všemu*). Prostředky stupňovacího spojení jsou bohatě stylisticky diferencovány. Vedle prostředků zcela nebo převážně knižních, např. spojky *nýbrž* a dvojitých spojek, máme i prostředky typické pro jazyk hovorový: příslovce *k tomu*, *ke všemu*, *ještě* (v literatuře se jich proto užívá v přímé řeči postav). V citově zabarveném projevu se užívá asyndetického spojování, (v rektifikačním podtypu) vložených zvolacích vět a citových otázek a (ve významovém typu „platí A, nadto platí /i/ B“) zvolacích vět uvozených výrazem *a což teprve*. Silné citově zabarvení mají doklady typu „neplatí A, nýbrž platí B“, v nichž se popeně míra vlastnosti nebo intenzita děje nahrazuje něčím závažnějším. Např. *To, co odpovédělo na zpupné vyzvání, to nebyl křik, hrmot nebo vřava, ale orkán nejhroznějších vášní* Tilschová.

Shrnutí

Stupňovací spojení tvoří v češtině samostatný typ souřadného spojení větných členů i vět v souvětí. Avšak není to typ významově i svými výrazovými prostředky zcela jednotný. Uvnitř stupňovacího spojení se vydělují dva základní významové typy (ty také ovlivňují někdy celou klasifikaci). První z nich, můžeme jej označit „platí A, a nadto platí /i/ B“, se stýká se spojením slučovacíím, neboť obě jeho části mohou platit nebo neplatit bez dalšího omezení. Typické pro stupňovací spojení je v něm však to, že následující člen nebo věta je významově závažnější než předcházející. Významový typ „platí A, a nadto platí /i/ B“ má další významové podtypy: v rektifikačním podtypu, který označujeme „platí A, ba spíše platí B“, je základní gradační vztah provázen vztahem rektifikačním, kdežto ve významovém podtypu „neplatí A, tím méně platí B“ („platí B, tím spíše platí A“) přistupuje ke gradaci vztah důsledkový. Druhý základní typ stupňovacího spojení tvoří větné členy nebo věty spojené významovým vztahem „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ a vztahem „neplatí A, nýbrž B“. Tento typ má se spojerím odporovacím společné popření první části, avšak na rozdíl od opakového podtypu odporovacího spojení následuje v něm po popřené části člen nebo věta významově závažnější.

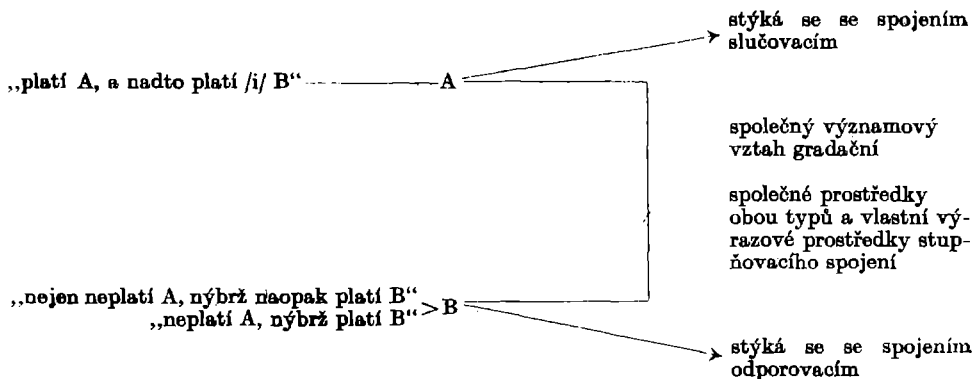
Z předchozího výkladu vyplývá, že oba základní typy stupňovacího spojení, z nichž jeden se stýká se spojením slučovacím a druhý se spojením odporovacím, jsou významově sjednoceny společným gradačním vztahem a tvoří samostatný souřadný typ. Nemůže proto oba typy od sebe odtrhnout ani je zařadit k spojení slučovacím nebo odporovacím.

Vnitřně diferencovány jsou i výrazové prostředky stupňovacího spojení. Vedle prostředků společných se spojením slučovacím (spojka *a*, příslovce *k tomu* ve významovém typu „platí A, a nadto platí /i/ B“) a vedle prostředků společných se spojením odporovacím (spojky *ale*, *nýbrž* ve významovém typu „nejen neplatí A, nýbrž naopak platí B“ a „neplatí A, nýbrž platí B“) má stupňovací spojení i své vlastní typické výrazové prostředky: příslovce *nadto*, *ještě*; spojky *ba*, *ano*; dvojitě spojky *nejen — ale i*, *nejen — nýbrž i* aj. Zvláštní místo vyhrazení vytykáacím příslovcím *dokonce*, *zejména*, *zvláště*, *hlavně*, *především*, která se stávají výrazovými prostředky stupňovacího spojení teprve za určitých sémantických podmínek, a to tehdy, vytykají-li z několika členů nebo vět člen nebo větu významově závažnější. Rovněž některé prostředky rektifikačního podtypu (např. zvolací věty) a výrazové prostředky gradačního podtypu s důsledkovým vztahem (výrazy *neřku*, *neřku-li*, *natož* aj.) mají v celé soustavě výrazových prostředků zvláštní postavení. (Přehled hlavních významových typů a jejich výrazových prostředků je uveden na zvláštním listě.) Jak bylo již uvedeno, má významový typ „platí A, a nadto platí /i/ B“ některé prostředky společné se spojením slučovacím a významový typ „(nejen) neplatí A, nýbrž naopak platí B“ a „neplatí A, nýbrž platí B“ některé prostředky společné se spojením odporovacím. Vedle toho mají však oba typy i výrazové prostředky navzájem společné: stupňovací spojky *ba*, *ano* a dvojitou spojku *nejen — nýbrž* (s příslovcem). Společnými výrazovými prostředky jsou oba tyto typy sjednoceny i po formální stránce — nelze je jednoznačně přiřadit ani k spojení slučovacím, ani k spojení odporovacím, neboť tvoří svérázný, kvalitativně odlišný celek.

Zahrnutí stupňovacího spojení do slučovacího nebo odporovacího nutně opomíjí významovou i výrazovou specifičnost stupňovacího spojení. Patří mu proto samostatné místo v českém souřadném spojení členů i v souřadném souvětí.

*

Vztah stupňovacího spojení k slučovacím a odporovacím

PŘEHLED VÝZNAMOVÝCH TYPŮ STUPŇOVACÍHO SPOJENÍ A JEJICH VÝRAZOVÝCH PROSTŘEDKŮ

A Významové typy stýkající se se spojením slučovací	
Významové typy a podtypy	Výrazové prostředky
„platí A, a nadto platí /i/ B“ <i>(V Povětroni zvolil Čapek pro své hledání pravdy případ přímo beznadějný: člověka spadlého s hořícím letadlem, bez dokumentů, a nadto ještě umlrajícího.)</i>	a) asyndetické spojení b) vytýkací částice <i>i, ani</i> c) příslovce <i>k tomu, ke všemu, ještě, nadto, víc, navíc</i>; vytýkací příslovce <i>dokonce, zejména, zvláště, především</i>; výrazy <i>více, méně</i> (s vytýkacím <i>ještě</i>), <i>nejméně, nejvíce, vůbec už ne, docela ne</i>. Všechna uvedená příslovce stojí nejčastěji po spojce <i>a</i>, zřídka po spojce <i>ale</i>, ojed. po spojce <i>avšak</i> d) spojka <i>ba, ano</i> s částicí <i>i (ani)</i>, příslovcem <i>dokonce aj.</i> e) dvojité spojky <i>nejen — ale i, nejen — nýbrž i aj.</i>; dvojitá příslovce s funkcí spojek (<i>nejen — také, nejen — ještě</i>) f) vložené věty typu <i> a/ co horšího, a/ co je horší</i>; zvolací věty uvozené výrazem <i>a což teprve</i>
Speciální podtypy tohoto typu	
1) rektifikační podtyp „platí A, ba platí spíše B“ („platí A, ba platí víc než A“) <i>(Tenkrát se vedlo tiskařům dobře, ba výborně.)</i> „platí A, což A! Platí B“ <i>(Čtěl — kdež jen čtěl — zahrnován péčí a láskou byl takový člověk.)</i>	a) asyndetické spojení b) měrová příslovce <i>až, skoro, přímo, téměř, div ne</i> c) spojky <i>ba, ano</i> samostatné nebo s částicí <i>přítmo, až</i>, příslovcem <i>dokonce aj.</i> d) ustálený výraz <i>ne-li</i> e) zápornka <i>ne</i> s větnou platností f) zvolací věty uvozené částicí <i>co, což, copak, kdež</i>; citové otázky g) výrazy <i>ba co dím, co říkám, co pravím</i> (e, f, g vyjadřují pochybnost o platnosti předcházející části)
2) gradační podtyp s odstínem důsledkového vztahu „neplatí A, tím méně platí B“ „platí B, tím spíše platí A“ <i>(Pochvaly, natož odměny se nikdo nedočká; Na chlapa toho bylo dost, natožpak na ženskou.)</i>	K výrazovým prostředkům obou podtypů patří ustálené výrazy <i>nerci, nerci-li, neřku, neřku-li, natož, natožpak, kde teprve, a/ což teprve, a/ teprve</i>. Významový podtyp „neplatí A, tím méně platí B“ má navíc příslovce <i>tím méně</i> a výraz <i>nemluvě</i>. V obou podtypech v souvětí se užívá výrazů <i>natož, natožpak, neřku, neřku-li, nerci-li, jakžpak aj.</i> se spojkou <i>aby</i>
B Významové typy stýkající se se spojením odporovacím	
1. „nejen neplatí A, nýbrž naopak platí B“ <i>(Únava netěkne, ba naopak slábne.)</i>	a) spojka <i>ba, ano</i> (samostatná nebo s příslovcem <i>naopak, dokonce aj.</i>) b) dvojité spojky <i>nejen — nýbrž (naopak ještě)</i>
2. „neplatí A, nýbrž platí B“ <i>(Obchod rostl ne krokem, nýbrž skokem.)</i>	a) asyndetické spojení b) odporovací spojky <i>ale, nýbrž</i>

POZNÁMKY

- ¹ V. Zikmund, *Skladba jazyka českého*, str. 573, Litomyšl 1863.
- ² J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV — Skladba*, str. 47, Praha 1929.
- ³ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II — Skladba*, str. 672—673 (souvěť); 821 (členská spojení), Praha 1951.
- ⁴ B. Havránek—A. Jedlička, *Česká mluvnice*, str. 339, Praha 1960.
- ⁵ F. Šmilauer, *Novočeská skladba*, str. 377—384, Praha 1947.
- ⁶ Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, s. 260, Praha 1958.
- ⁷ J. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A4, str. 24—36.
- ⁸ J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, str. 79—89, ČSAV Praha 1960.
- ⁹ K pojetí zpřesňujících a dodatkově připojených členů viz J. Bauer—R. Mrázek—St. Žaža, *Přehled mluvnice ruštiny II — Skladba*, str. 148—149; 200—202, Praha 1960.
- ¹⁰ V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, str. 384, Praha 1947.
- ¹¹ Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, str. 260, Praha 1958.
- ¹² O větách s *-li* v odporovacím souvětí se širě zmiňuje J. Haller v dodatku k Erbanovu článku *O novočeském užívání spojek jestli, jestli-že, -li*, NR 21, 1937, str. 145—158.
- ¹³ O obrozenských stupňovacích spojkách píše podrobně M. Grepl, *Vývoj mluvnické stavby v jazyce Tylovy prózy*, rukopis. kandidátská disertace, str. 288—300, Brno 1959 a M. Jelínek, *Výběr syntaktických prostředků v obrozenské odborné literatuře*, rukopis. kandidátská disertace, str. 500—517, Brno 1959 (Ústav pro jazyk český Čs. akademie věd).
- ¹⁴ Stupňovací nářeční výrazy i doklad jsou převzaty z rukopisné kandidátské disertace J. Balhara, *Větná skladba v lašských nářečích*, str. 148, Brno 1961.

ГРАДАЦИОННАЯ СВЯЗЬ В ЧЕШСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье градационное отношение определяется как одно из координационных отношений. На этом основании от него можно отличить разные способы подчеркивания, которые нередко включаются в градационную связь. С семантической точки зрения градационная связь дефинируется как сочинительная связь, в которой к предшествующему члену или предложению присоединяется семантически более веский (более важный) член или предложение. Главная задача предлагаемой статьи состоит в том, чтобы на основных семантических типах градационной связи и их выразительных средствах показать своеобразие и вполне самостоятельное положение градационной связи в чешской паратактической системе. Градационная связь, слудует упомянуть, в некоторых чешских грамматиках относится либо к соединительной связи, либо к противительной связи, а в грамматиках других славянских языков она вовсе не признается самостоятельным типом. Между градационной связью в сложном предложении и при однородных членах не имеется с точки зрения значения и формы никакого яркого отличия. Поэтому их различие не является существенным.

В основе всей статьи лежит установление главных семантических типов и подтипов градационной связи, а также соответствующих им групп союзных средств. В пределах градационной связи выделяются два основных семантических типа. Первый из них — его можно охарактеризовать „имеет силу А, да сверх того имеет силу (еще) Б“ — соприкасается с соединительной связью, ибо обе его части могут иметь (эвент. не иметь) силу одновременно. От соединительной связи, однако, он вдобавок отличается большей семантической весомостью последующего члена или предложения. Семантический тип „имеет силу А, да сверх того имеет силу (еще) Б“ содержит в себе дальнейшие семантические подтипы: в ректификационном (уточняющем) подтипе, обозначаемом нами „имеет силу А, да скорее имеет силу Б“, основное градационное отношение сопровождается отношением ректификационным (уточняющим). В другом подтипе — его можно представить в виде „не имеет силу А, и тем менее имеет силу Б“ (или же „имеет силу Б, и тем более имеет силу А“) — на градационное отношение наслаивается отношение следственное.

Второй основной тип градационной связи образуется членами или предложениями, связанными друг с другом семантическим отношением „(не только) не имеет силу А, а напротив имеет силу Б“, а также „имеет силу не А, а имеет силу Б“. Этот тип разделяет с противительной связью отрицание первой части, однако в отличие от адверсативного типа противительной связи в нем после отрицаемой части слудует член или предложение семантически более веские.

Оба приведенных основных семантических типа, из которых первый соприкасается с соединительной связью, а другой с противительной связью, в семантическом плане объединяются общностью градационного отношения, образуя, тем самым, самостоятельную разновидность сочинительной связи. Оба типа, следовательно, не допускают разрыва друг от друга, и не могут быть однозначно отнесены ни к соединительной, ни к противительной связи.

Внутренне дифференцируются также формальные средства выражения градационной связи. Помимо средств, общих и для соединительной связи (союз *a*, наречие *k tomu* в семантическом типе „имеет силу А, да сверх того имеет силу [еще] В“), и помимо средств, общих и для противительной связи (союз *ale*, *nýbrž* в семантическом типе „(не только) не имеет силу А, а напротив имеет силу В“ и „имеет силу не А, а имеет силу В“) градационная связь обладает и своими собственными формальными выразительными средствами: наречиями *nadto*, *ještě*, союзами *ba*, *ano*, двойными союзами *nejen — ale i*, *nejen — nýbrž i*.

Первый основной семантический тип „имеет силу А, да сверх того имеет силу (еще) В“ разделяет некоторые средства с соединительной связью, в то время как другой тип „(не только) не имеет силу А, а напротив имеет силу В“ и „имеет силу не А, а имеет силу В“ разделяет некоторые средства с противительной связью. Однако сверх того обоим типам свойственны общие выразительные средства: союзы *ba*, *ano* и двойной союз *nejen — nýbrž*. Этими общими средствами оба основных типа взаимосвязаны и с формальной стороны, в самостоятельный тип сочинительной связи. Особое положение в системе выразительных средств градационной связи занимают акцентирующие наречия *dokonce*, *zejména*, *zvláště*, *hlavně*, *především*, далее некоторые средства ректификационного (уточняющего) подтипа и выразительные средства градационного подтипа со следственным оттенком.

В заключение статьи намечается обзор частоты средств выражения градационной связи и их изменений, начиная со второй половины 19 века. Особое внимание уделяется историческому развитию наречия *dokonce* и специальным ректификационным средствам.

Перевел Роман Мразек

DIE STEIGERUNGSVERBINDUNG IM TSCHECHISCHEN

In der vorliegenden Arbeit wird die Steigerungsbeziehung als eine der Koordinationsbeziehungen bestimmt. Auf dieser Grundlage können von der Steigerungsverbindung verschiedene Typen der Hervorhebung unterschieden werden, die sonst häufig zu der Steigerungsverbindung gezählt werden. In semantischer Hinsicht wird die Steigerungsverbindung als beordnende Verbindung definiert, in der an den vorangehenden Satz bezw. Satzglied ein semantisch mehr gewichtiger Satz oder Satzglied angeschlossen wird. Es war das Anliegen der Arbeit, auf Hand grundlegender semantischer Typen der Steigerungsverbindung und ihrer Formmittel die eigentümliche und völlig selbständige Stellung der Steigerungsverbindung im tschechischen beordnenden System aufzuzeigen. Die Steigerungsverbindung wird nämlich bei manchen tschechischen Grammatikern entweder zu der kopulativen oder zu der adversativen Verbindung gezählt; in den Sprachlehren anderer slawischer Sprachen wird sie dann überhaupt nicht als selbständiger Typ aufgefasst. Zwischen der Steigerungsverbindung im zusammengesetzten Satz und in der Verbindung von Satzgliedern gibt es weder in semantischer noch in formaler Hinsicht wesentliche Unterschiede; auf ihre Unterscheidung kann daher verzichtet werden. Den Kern der Arbeit bildet die Bestimmung der grundlegenden semantischen Typen und Untertypen der Steigerungsverbindung und der ihnen entsprechenden Formmittel. Innerhalb der Steigerungsverbindung ergeben sich zwei semantische Haupttypen. Der erstere von ihnen — wir können ihn folgendermassen bezeichnen: „es gilt A, und darüber hinaus gilt (auch) B“ — berührt sich mit der kopulativen Verbindung, denn seine beiden Teile können gleichzeitig gelten (oder nicht gelten). Von der kopulativen Verbindung unterscheidet sich jedoch dieser Typ durch grössere inhaltliche Wichtigkeit des folgenden Gliedes oder Satzes. Der semantische Typ „es gilt A, und darüber hinaus gilt (auch) B“ hat noch weitere semantische Untertypen: in dem rektifizierenden Untertyp, bezeichnet als „es gilt A, ja eher gilt noch B“, ist die primäre Gradationsbeziehung von der Rektifikationsbeziehung begleitet. In dem zweiten Untertyp — wir können ihn bezeichnen „A gilt nicht, desto weniger gilt B“ („es gilt B, desto eher gilt A“) — tritt zu der Steigerungsbeziehung noch die konsekutive Beziehung hinzu. Den zweiten Haupttyp der Steigerungsverbindung bilden Satzglieder oder Sätze, die durch die semantische Beziehung „es gilt (nicht nur) kein A, sondern

im Gegenteil gilt B“ und „es gilt kein A, sondern es gilt B“ verknüpft sind. Wie die adversative Verbindung, negiert auch dieser Typ die Behauptung des ersten Teils, aber im Gegensatz zu demjenigen Typ der adversativen Verbindung, wo im zweiten Teil das Gegenteil des im ersten Teile Gesetzten behauptet wird, ist in diesem Typ der Steigerungsverbindung der nach der negierten Behauptung folgende Teil noch inhaltlich gewichtiger. Die beiden erwähnten semantischen Grundtypen, deren einer sich mit der kopulativen Verbindung und deren zweiter sich mit der adversativen Verbindung berührt, sind durch gemeinsame Gradationsbeziehung inhaltlich vereinigt und bilden einen selbständigen Typ der koordinierenden Verbindung. Beide Typen können daher weder voneinander getrennt noch eindeutig der kopulativen oder adversativen Verbindung zugewiesen werden. Auch die Formmittel der Steigerungsverbindung sind innerlich differenziert. Neben den mit der kopulativen Verbindung gemeinsamen Mitteln [Konjunktion *a* + Adverbium in dem semantischen Typ „es gilt A, und darüber hinaus gilt (auch) B“) und neben den mit der adversativen Verbindung gemeinsamen Mitteln (die Konjunktionen *ale*, *njbrž* in dem semantischen Typ „es gilt (nicht nur) kein A, sondern im Gegenteil gilt B“ und „es gilt kein A, sondern es gilt B“) hat die Steigerungsverbindung auch ihre eigenen Formmittel: die Adverbien *nadto*, *ještě*, die Konjunktionen *ba*, *ano*, die paarigen Konjunktionen *nejen* — *ale i*, *nejen* — *njbrž* i. Der erste semantische Grundtyp „es gilt A, und darüber hinaus gilt auch B“ hat einige gemeinsame Mittel mit der kopulativen Verbindung; der zweite Typ [„es gilt (nicht nur) kein A, sondern im Gegenteil gilt B“ und „es gilt kein A, sondern es gilt B“) hat einige gemeinsame Mittel mit der adversativen Verbindung. Darüber hinaus haben aber auch die beiden Typen gemeinsame Formmittel: es sind dies die Konjunktionen *ba*, *ano* und die paarige Konjunktion *nejen* — *njbrž*. Durch gemeinsame Mittel sind die beiden Grundtypen auch in formaler Hinsicht in einem selbständigen Typ der beordnenden Verbindung vereinigt. Eine besondere Stellung in dem System der Formmittel der Steigerungsverbindung nehmen die hervorhebenden Adverbien *dokonce*, *zejména*, *zvláště*, *hlavně*, *především*, ferner einige Mittel des rektifizierenden Untertyps und die Formmittel des gradierenden Untertyps mit konsekutiver Beziehung ein. Abschliessend zeigt die vorliegende Arbeit übersichtlich die Frequenz der Mittel der Steigerungsverbindung wie auch deren Wandel seit dem Anfang der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Eine besondere Aufmerksamkeit wird der historischen Entwicklung des Adverbs *dokonce* und den speziellen Rektifizierungsmitteln gewidmet.

Übersetzt von M. Beck

